

The Role of Islamic Scholars in the Advancement and Expansion of Tajwīd

Sayyid Mahmoud Alemi¹ , and Mohammad Amini Tehrani² , and Abdullah Jebraeili Jeloudar³

1. Corresponding Author, Graduate of Level 4 in Qur'anic Recitation Sciences, Al-Mustafa International University, Qom, Iran: afgalemi@gmail.com
2. Chair, Department of Quranic Exegesis, Higher Institute of Quran and Hadith, Al-Mustafa International University, Qom, Iran: amini63@chmail.ir
3. Lecturer in Qur'anic Recitation Sciences, Al-Mustafa International University, Qom, Iran: jebraman2020@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received: 10 March 2025
Received in revised form:
7 April 2025
Accepted: 30 April 2025
Available online:
10 March 2025

Keywords:
Tajwīd,
Islamic Scholars,
Qur'anic Recitation,
History of Qur'anic
Sciences,
Ibn al-Jazarī.

ABSTRACT

Objective: This study investigates the role of Muslim scholars in the development and expansion of Tajwīd. The main question is how Islamic scholars contributed to the codification, preservation, and transmission of Tajwīd rules, and how these efforts led to the independence of this discipline.

Method: The research follows a descriptive–analytical and historical–documentary approach. Data were collected through library research, including early and later works on Tajwīd, biographical studies of prominent scholars, and manuscript catalogues.

Results: In the early centuries, Tajwīd was transmitted orally through direct teaching, with the Prophet Muhammad (PBUH) and his companions as the first instructors. With the spread of Islam among non-Arab peoples, the need for precise codification became apparent. Muslim scholars authored influential works such as *Hirz al-Amānī* by al-Shāṭibī, *al-Nashr fī al-Qirā'āt al-'Ashr* by Ibn al-Jazarī, and the treatises of Abū 'Amr al-Dānī. Pioneers like Khalīl ibn Aḥmad al-Farāhīdī, Sībawayh, Abū Muzāḥim al-Khāqānī, and Ibn al-Jazarī played a decisive role in transforming Tajwīd from a linguistic and recitational subset into an independent science.

Conclusions: Tajwīd, which initially existed as an oral tradition, gradually evolved into a structured and independent discipline. This transformation owes much to the tireless efforts of Muslim scholars who, by codifying its rules, safeguarded not only the Qur'ān's correct recitation but also the Arabic language and Islamic cultural heritage.

Cite this article: Alemi, S.M., & Amini Tehrani, M., & Jebraeili Jeloudar, A. (2025). The Role of Islamic Scholars in the Advancement and Expansion of Tajwīd. *Studies of Quran Reading*, 13 (24), 201-224. <https://doi.org/10.22034/qer.2025.20482.1281>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/qer.2025.20482.1281>

Abstract

This article explores the pivotal role of Islamic scholars in the development and proliferation of tajwīd, the science of correct Qur'anic pronunciation. As one of the foundational disciplines in Qur'anic recitation, tajwīd plays a vital role in preserving the accurate transmission of divine meanings. The central question addressed by this research is: What role have Muslim scholars played in the growth and institutionalization of tajwīd?

Adopting an analytical approach, this study examines the formulation of tajwīd rules by leading Islamic scholars and their scholarly contributions, many of which continue to serve as authoritative references today. The findings show that through continuous effort and devotion, Muslim scholars not only safeguarded the Qur'anic text but also preserved the Arabic language and Islamic culture. Tajwīd, as a distinct and independent science, owes its formalization to the tireless endeavors of these scholars who served the Qur'an and its teachings.

This scholarly pursuit involved the composition of detailed works on tajwīd and recitation. Numerous books and treatises by prominent scholars have addressed aspects such as articulation points, phonetic accuracy, and the variation among canonical recitations. Among the early luminaries in this field were al-Khalīl ibn Aḥmad al-Farāhīdī, Sībawayh, Abū Muzāḥim Mūsā ibn 'Ubayd Allāh al-Khāqānī al-Baghdādī, and Ibn al-Jazarī. Their efforts peaked in the 3rd and 4th centuries AH, laying the groundwork for the emergence of tajwīd as an independent discipline and a cornerstone of proper Qur'anic recitation.

Introduction

As the eternal miracle and divine guide for humanity, the Qur'an has always received the utmost attention and reverence from Muslims. Revealed in eloquent Arabic, the Qur'an's language and sound are critical in conveying its sacred meanings. From the earliest days of revelation, the Prophet Muhammad served as the first teacher of the Qur'an, transmitting its verses with precise pronunciation and distinct melodic tone to his Companions.

In the early Islamic period, the oral and auditory method of Qur'an transmission - sama'ī and shafahī - was the dominant means of instruction, relying heavily on memorization and teacher-student interaction. However, with the spread of Islam into non-Arabic-speaking lands and the incorporation of diverse linguistic communities, the need arose to codify precise rules for recitation and pronunciation. Initially, these rules appeared scattered within

the broader disciplines of grammar (naḥw), morphology (ṣarf), and qirā'āt. Tajwīd, therefore, was not yet recognized as an autonomous science but grew gradually within the linguistic and recitational sciences.

Research Methodology

Type of Study:

This research is descriptive-analytical as well as historical-documentary in nature. It seeks to analyze the historical development of tajwīd by examining textual sources and scholarly contributions.

Data Collection:

Library research, including a survey of tajwīd texts from early Islamic centuries to the present

Biographical and bibliographical studies of major scholars (e.g., al-Shāṭibī, Ibn al-Jazarī, and the Seven Reciters)

Review of related dissertations, academic articles, and manuscript catalogs

Use of primary sources (e.g., al-Nashr fī al-Qirā'āt al-'Ashr by Ibn al-Jazarī, Ḥirz al-Amānī by al-Shāṭibī, al-Tadhkira by Abū 'Amr al-Dānī), and secondary literature on Qur'anic sciences

Scope of Research:

Chronologically: From the 1st–2nd centuries AH to the contemporary period

Geographically: From Ḥijāz and Iraq to Egypt, the Levant, Iran, and al-Andalus

Findings

- In the early centuries, tajwīd was taught practically, with precise correction of Qur'anic pronunciation by the Prophet (PBUH) himself. Reports indicate that even before the establishment of the Islamic state in Medina, the Prophet dispatched Companions such as Muṣ'ab ibn 'Umayr, 'Abdullāh ibn Umm Maktūm, 'Ammār, and Bilāl to teach the Qur'an.

For instance, al-Bukhārī narrates from al-Barā' ibn 'Āzib:

“The first of the Prophet's Companions who came to us (i.e., to Medina) were Muṣ'ab ibn 'Umayr and Ibn Umm Maktūm. They used to teach us the Qur'an. Then came 'Ammār and Bilāl...”

(Zanjānī, n.d., p. 47)

This demonstrates that the Prophet prioritized accurate recitation, and early Qur'anic instruction extended beyond memorization to include ethical and practical application of the verses. This holistic model of Qur'an teaching helped shape the moral and social behavior of early Muslims.

- Until the 4th century AH, the transmission of tajwīd remained primarily oral. Great Qur'an reciters preserved the rules through listening and repetition. However, as Islam expanded and linguistic diversity increased, the need arose to document tajwīd systematically. This led to the composition of formal scholarly texts that codified the discipline.

Conclusion

The earliest phase of tajwīd emerged during the Prophet's lifetime through oral transmission. The Prophet (PBUH) instructed his Companions to recite "as you have been taught" (Ṭabarī, 1339 AH, 1/21), indicating the importance of precise pronunciation from the outset. As Islam spread, scholars recognized the necessity of codifying rules for accurate pronunciation, especially for non-native Arabic speakers.

Initially, these rules remained embedded in grammar, morphology, and qirā'āt works. However, by the 4th century AH, tajwīd achieved recognition as an independent science. This transition coincided with the maturation of Islamic sciences more broadly, allowing tajwīd to gain a formal and structured identity alongside other Qur'anic disciplines. Today, tajwīd stands as a cornerstone of proper Qur'an recitation, reflecting centuries of scholarly effort dedicated to preserving the Qur'an's sound and meaning.

نقش علما در پیشرفت و گسترش تجوید

سید محمود عالمی^۱✉، و محمد امینی تهرانی^۲، و عبدالله جبرئیلی جلودار^۳

۱. نویسنده مسئول، دانش آموخته سطح چهار رشته علوم وفنون قرائات، مجتمع عالی قرآن وحديث، جامعه المصطفی العالمیه، قم،

ایران، رایانامه: afgalemi@gmail.com

۲. رئیس دپارتمان تفسیر، مجتمع عالی قرآن وحديث، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران، رایانامه:

mohamad_aminitehrani@miu.ac.ir

۳. استادیار، مجتمع عالی قرآن وحديث، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران، رایانامه: abdolah_jlodar@miu.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

هدف: پژوهش حاضر به بررسی نقش علمای اسلام در پیشرفت و گسترش علم تجوید می‌پردازد. پرسش اصلی این است که دانشمندان مسلمان چه نقشی در تدوین، تثبیت و انتقال قواعد تجوید داشته‌اند و این تلاش‌ها چگونه به استقلال این دانش منجر شد.

روش: روش تحقیق به صورت توصیفی - تحلیلی و تاریخی - اسنادی است. داده‌ها با مطالعه کتابخانه‌ای گردآوری شده و شامل آثار برجسته تجویدی، شرح حال و تألیفات علمای بزرگ و بررسی نسخه‌های خطی می‌باشد.

یافته‌ها: در قرون نخستین، آموزش تجوید ماهیتی شفاهی و سماعی داشت و پیامبر اسلام ﷺ و صحابه نخستین آموزگاران قرآن بودند. با گسترش اسلام و ورود اقوام غیرعرب، نیاز به تدوین قواعد دقیق آشکار شد. علما با نگارش آثار ارزشمندی همچون حرز الأمانی شاطبی، النشر فی القراءات العشر ابن جزری، و رسائل ابوعمر و دانی، علم تجوید را از دل علوم زبان‌شناسی و قرائات استخراج کرده و آن را به دانشی مستقل تبدیل کردند. نقش عالمان بزرگی همچون خلیل بن احمد فراهیدی، سیبویه، ابو مزاحم موسی خاقانی و ابن جزری در این روند برجسته است.

نتیجه‌گیری: علم تجوید، که در ابتدا صرفاً سنتی شفاهی بود، به مرور به دانشی مکتوب و مستقل بدل شد. این تحول مرهون تلاش‌های علمای اسلام است که با تدوین قواعد علمی، هم در حفظ قرآن کریم و هم در صیانت از زبان عربی و فرهنگ اسلامی نقشی اساسی ایفا کردند.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۱/۱۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۱۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۳/۲۸

کلیدواژه‌ها:

علم تجوید،

علما،

قرائت قرآن،

تاریخ علوم قرآنی،

ابن جزری.

استناد: عالمی، سید محمود؛ و امینی تهرانی، محمد؛ و جبرئیلی جلودار، عبدالله (۱۴۰۴). نقش علما در پیشرفت و گسترش

تجوید. مطالعات قرائت قرآن، ۱۳ (۲۴)، ۲۰۱-۲۲۴. <https://doi.org/10.22034/qer.2025.20482.1281>

© نویسندگان.

ناشر: جامعه المصطفی العالمیه.

مقدمه

قرآن کریم به عنوان معجزه جاویدان و کتاب هدایت الهی، همواره در طول تاریخ مورد توجه و اهتمام ویژه مسلمانان قرار داشته است. نزول این کلام مقدس به زبان عربی فصیح، خود گواهی بر اهمیت لحن و ادای صحیح آن در انتقال معانی و مفاهیم الهی است. از همان آغاز نزول قرآن، پیامبر گرامی اسلام ﷺ، نخستین معلم و مربی قرآن بود که آیات را با تلفظ صحیح و لحن خاص به اصحاب و امت اسلام آموخت. سنت سماعی و شفاهی تلاوت قرآن، اصلی ترین شیوه انتقال آیات در دوره اولیه اسلام بود و تا سالیان دراز، تکیه بر تعلیم شفاهی و آموزش سینه به سینه داشت.

اما با گسترش اسلام به سرزمین های عجم زبان و ورود اقوام و ملل مختلف به دایره دین اسلام، نیاز به ضبط و ثبت قواعد دقیق و علمی در زمینه قرائت و تلفظ حروف آشکار شد. در ابتدا، این قواعد در دل علوم مختلفی چون نحو، صرف و قرائات مطرح می شدند و به صورت مباحث پراکنده در کتاب های این علوم آمده بود. به همین دلیل، علم تجوید در این دوره به عنوان یک علم مستقل شناخته نمی شد و همچنان در بطن علوم زبان شناسی و قرائت ها رشد و نمو پیدا می کرد.

نقطه عطف مهم در این مسیر، قرن چهارم هجری بود؛ قرن که علوم اسلامی به اوج نظم و شکوفایی علمی خود رسیدند. در این قرن، علم تجوید به عنوان دانشی مستقل و مدون جایگاه خود را در میان علوم اسلامی پیدا کرد. نخستین آثار مستقل در این حوزه به نگارش درآمد و قواعد و مبانی تجوید با دقت و نظم علمی بیشتری به صورت کتاب های مجزا تدوین شد. از این دوره به بعد، علم تجوید مسیر تازه ای را پیمود و به تدریج در قرون بعدی، آثار متعدد و متنوعی در این زمینه نوشته و منتشر شد.

سیر تاریخی علم تجوید در هر قرن، بازتابی از تلاش مستمر و پیگیر علمای اسلامی در حفظ اصالت و دقت در تلاوت قرآن کریم است. آثار برجسته ای که در قرون دهم تا سیزدهم هجری به وجود آمدند، نشان دهنده استمرار علاقه و توجه علمای مسلمان به این علم ارزشمند است. همچنین، در عصر معاصر نیز با وجود تحولات فرهنگی و اجتماعی، شاهد تألیف و انتشار ده ها اثر علمی و آموزشی در زمینه علم تجوید هستیم؛ آثاری که بر غنای علمی و تنوع شیوه های آموزش این علم افزوده اند.

این مقاله، با هدف تبیین تاریخچه و سیر تکامل علم تجوید، از دوره سماعی و شفاهی آغاز می‌کند و با بررسی آثار مهم هر قرن، نقش و جایگاه این علم را در حفظ و پاسداشت صحت قرائت قرآن کریم واکاوی می‌کند. امید است این بررسی تاریخی، گوشه‌ای از تلاش‌ها و مجاهدت‌های علمای اسلامی در تداوم مسیر علم تجوید را روشن سازد و راه را برای پژوهش‌های بیشتر در این حوزه هموار کند.

الف. مفهوم‌شناسی تجوید

تجوید از ریشه عربی «جود» گرفته شده است (ابن منظور، ۱۴۰۵: ۱۳۵/۳؛ زبیدی، ۲۰۰۵: ۴۰۴/۴). ریشه «ج و د» در زبان عربی به معنای «نیکو کردن» یا «بهبود بخشیدن» است و معنای لغوی «تجوید» به «خوب خواندن قرآن و رعایت قواعد و اصول تلفظ حروف و آیات آن» اشاره دارد. در واقع، تجوید به معنای بهبود و نیکو کردن قرائت قرآن است تا قاری بتواند آیات را به بهترین شکل ممکن و با رعایت قواعد صحیح بخواند.

تجوید شامل مجموعه‌ای از قواعد است که به قاری کمک می‌کند حروف را به درستی تلفظ کند، از جمله: مخارج حروف، صفات حروف، و همچنین قواعد مربوط به مدها و غنه‌ها. از آنجا که «تجوید» به باب تفعیل می‌رود، معنای «به نهایت رساندن نیکو کردن» را در خود دارد. همچنین در کتاب «سرّ البیان»، تجوید به معنای «نیکو کردن» آمده است. برخی نیز گفته‌اند که واژه «تجوید» در لغت به معنای «زیباسازی، نیک‌گفتاری» و مترادف با واژه «تحسین» است (راغب اصفهانی، ۱۴۰۴؛ جوهری فارابی، ۱۹۸۴؛ مرتضی زبیدی، ۲۰۰۵: ذیل واژه جود).

ملا علی بن سلطان محمد القاری در کتاب «المنح الفکرية شرح المقدمة الجزرية» تجوید را چنین تعریف کرده است: «تجوید، ادای صحیح حروف قرآن از مخارج اصلی‌شان است، همراه با اعطای حق و مستحق هر حرف» (القاری، ۱۴۳۳: ۲۳).

بر اساس تعاریف فوق، می‌توان نتیجه گرفت که تجوید به عنوان یک علم و فن، نه تنها به تلفظ صحیح حروف و کلمات قرآن اشاره دارد، بلکه به زیبایی و نیکویی قرائت نیز توجه می‌کند. این دانش، ابزاری برای نزدیک شدن به معانی عمیق آیات قرآن و ارائه آن به شکلی زیبا و دلنشین است.

تعریف ملا علی بن سلطان محمد القاری نیز بر اهمیت رعایت دقیق مخارج حروف و ادای صحیح آنها تأکید دارد. با رعایت این اصول، قاری می‌تواند هم به فهم بهتر معانی قرآن دست یابد و هم زیبایی قرائت را حفظ کند.

همچنین، ابو عمر دانی در تعریفی گفته است: «تجوید قرآن، اعطای حقوق هر حرف و مرتب کردن مراتب آنهاست» (صبره، ۱۳۶۷: ۱۹).

این نکته که تجوید به معنای «اعطای حق و مستحق هر حرف» است، به این معناست که هر حرف باید با ویژگی‌ها و خصوصیات مخصوص خود ادا شود و این امر به فهم دقیق‌تر معانی و پیام‌های قرآن کمک می‌کند.

در مجموع، تجوید نه تنها یک فن قرائت بلکه یک هنر است که با تمرین و ممارست به دست می‌آید و برکات فراوانی به همراه دارد.

ب. تاریخچه تجوید

هر زبانی قواعد خاص خود را دارد که به‌طور طبیعی و ناوخته در طول زمان شکل می‌گیرد. این قواعد ممکن است شامل نحوه تلفظ، ساختار جملات، و حتی لحن و تن صدا باشد. با پیشرفت زبان‌شناسی و تحقیقات علمی، بسیاری از این قواعد به‌صورت مکتوب درآمده و مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

در زبان عربی، به‌ویژه در قرائت قرآن، قواعد تجوید اهمیت فراوانی دارند و به قاری کمک می‌کنند تا متن را به‌درستی و با احترام بخواند. این قواعد نه تنها به حفظ معانی کمک می‌کنند، بلکه باعث زیبایی و آهنگین شدن قرائت نیز می‌شوند.

با گسترش جوامع اسلامی، نیاز به نظم و قاعده‌مند کردن روش‌های تلاوت قرآن احساس شد و علمای اسلامی به تدوین اصول و قواعد تجوید پرداختند.

علم تجوید به دوران نخستین اسلام و زمان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله بازمی‌گردد. در این زمان، مسلمانان به تدریج با قواعد لفظی و ادبی قرآن آشنا شدند. اما با گسترش اسلام و نفوذ آن در سرزمین‌های مختلف، نیاز به تبیین اصول دقیق‌تری از تجوید بیشتر شد.

دانشمندانی چون «خلیل بن احمد» و «شاگرد او «سیبویه» در کتاب «الکتاب» نکات مهمی از قواعد تجوید را بیان کرده‌اند. همچنین محمود بن عمر مستکاو به نقل از ابن جزری در شرح «المقدمة الجزرية» درباره اهمیت تجوید می‌گوید: «و الاخذ بالتجويد حتم لازم، من لم يجود القرآن

آثم» (مستکاو، ۱۴۲۹: ۱۷۶). و در ادامه می‌افزاید: «و من الملاحظ هنا وجود تأكيد الوجوب» (همان). یعنی: «یادگیری تجوید واجب است و هرکس قرآن را بدون رعایت تجوید بخواند، گناهکار است». علمای اسلامی همواره بر اهمیت تلاوت صحیح قرآن تأکید کرده‌اند. آنان معتقد بودند که تلاوت قرآن باید با رعایت قواعد تجوید انجام شود تا معانی آیات به درستی منتقل گردد. این امر نه تنها به فهم بهتر قرآن کمک می‌کند، بلکه بر تأثیرات روحی و معنوی تلاوت نیز می‌افزاید.

پیش از آن که علم تجوید به عنوان دانشی مستقل و منسجم مطرح شود، مباحث مربوط به آن به صورت پراکنده و غیرمتمرکز در متون علمی و دینی بیان می‌شد. علمای نحو^۱، لغت^۲ و قرائت^۳ در آثار خود به ویژگی‌های زبان عربی، قواعد نحوی و لغوی و نحوه ادای کلمات و اوصاف آن‌ها پرداخته‌اند.^۴ این موضوع نشان‌دهنده اهمیت تلاوت صحیح قرآن و تأثیر آن در فهم معانی آیات است.

با گذشت زمان و توجه به نیاز جامعه مسلمانان برای تلاوت صحیح قرآن، علم تجوید به عنوان دانشی مستقل توسعه یافت. اما ریشه‌های آن را می‌توان در آثار علمی پیشین به روشنی مشاهده کرد. علمای علوم اسلامی با هم‌افزایی دانش‌های خود، زمینه را برای شکل‌گیری این قواعد فراهم کردند. بدین ترتیب، علم تجوید به یکی از ارکان مهم تلاوت قرآن تبدیل شد.

امروزه، تجوید نه تنها به عنوان یک علم، بلکه به عنوان یک هنر در تلاوت قرآن شناخته می‌شود که تأثیر شگرفی در فهم و درک معانی آیات دارد.

۱. علم نحو به بررسی ساختار جملات و روابط میان کلمات در زبان عربی می‌پردازد. علمای نحو در آثار خود به نکات تجویدی اشاره کرده‌اند که به تلاوت صحیح کمک می‌کند. مثلاً، شناخت اعراب کلمات و نحوه قرارگیری آن‌ها در جمله می‌تواند تأثیر زیادی بر تلفظ صحیح کلمات داشته باشد. مانند خلیل بن احمد و سیبویه و

۲. علم لغت به بررسی معانی کلمات و ریشه‌های آن‌ها می‌پردازد. در این علم، به واژگان قرآن و معانی دقیق آن‌ها توجه ویژه‌ای شده است. فهم درست معانی کلمات می‌تواند به تلاوت‌کننده کمک کند تا با توجه به معانی عمیق تر آیات، تلاوتی مؤثرتر داشته باشد. از علمای بزرگی که در این زمینه صاحب کتاب می‌باشد می‌توان به ابن درید، یا ابوبکر محمد بن حسن بن درید ازدی اشاره کرد؛ ابن درید، جمهره اللغة، ج ۱، ص ۴۳

۳. علم قرائت به بررسی روش‌های مختلف تلاوت قرآن می‌پردازد. در این علم، علمای قرائت به قواعد تجوید و نحوه ادای صحیح حروف و کلمات توجه کرده‌اند. این مباحث به تدریج منجر به شکل‌گیری اصول و قواعد مشخصی در علم تجوید شدند. در این زمینه می‌توان به کتاب «ابراز المعانی من حرز الامانی القراءات السبع» نوشته امام عبد الرحمن بن اسماعیل بن ابراهیم، مشهور به ابو شامه دمشقی، با موضوع قرائت‌های هفتگانه قرآن کریم تألیف شده است. عبد الرحمن بن اسماعیل بن ابراهیم، ابراز المعانی من حرز الامانی القراءات السبع، ص ۷۴۳

۴. قدوری، اباحت فی علم التجوید، ۱۴۲۲هـ. ق، ص ۱۳

ج. تأثیر دانشمندان اسلامی بر علم تجوید

قرآن کریم، به عنوان کلام الله مجید، جایگاه ویژه‌ای در فرهنگ، شریعت و اندیشه اسلامی دارد. از این رو، قرائت صحیح آن، همراه با رعایت مخارج حروف، صفات و احکام تلاوت، هم وظیفه‌ای شرعی و هم شرطی برای درک دقیق مفاهیم قرآنی به شمار می‌آید. علم تجوید دانشی است که قواعد لازم برای قرائت صحیح را تبیین می‌کند. هرچند پیدایش این علم در سنت شفاهی ریشه دارد، اما به واسطه تلاش مستمر علما، به صورت علمی و مدون درآمده است.

۱. پایه‌گذاری علم تجوید در عصر نزول

در نخستین مرحله، علم تجوید جنبه‌ای عملی و کاربردی داشت. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به فرمان خداوند، قرآن را به صورت «ترتیل» تلاوت می‌کردند و همین شیوه را به اصحاب خود می‌آموختند. چنان که از عبدالله بن مسعود نقل شده است: «أَنَّ ابْنَ مَسْعُودٍ قَالَ: أَخَذْتُ مِنْ فِي رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ سَبْعِينَ سُورَةً» یعنی هفتاد سوره را مستقیماً از دهان مبارک رسول خدا صلی الله علیه و آله فراگرفتم (ابن حجر عسقلانی، ۱۳۲۵: ۶، حدیث ۲۸).

نکته: واژه «ترتیل» از ریشه رَتَلَ / رَتَّل گرفته شده و دارای معانی زیر است: ۱. حسن ترتیب: نظم و آراستگی در چیدن چیزها، مانند تنظیم کلمات و جملات؛ ۲. هماهنگی و تناسب: هماهنگی میان اجزا؛ ۳. آهستگی و درنگ: آرام خواندن بدون شتابزدگی؛ ۴. وضوح و روشنی: خواندنی که شنونده به خوبی کلمات را درک کند (ابن منظور، ۱۴۰۵؛ رافعی، ۱۳۹۹، ذیل «رَتَلَ»).

در احادیث نبوی و منابع لغوی و تفاسیر معتبر، واژه «ترتیل» معانی چندلایه‌ای دارد که همگی به کیفیت شایسته قرائت قرآن بازمی‌گردند: ۱. آشکار ساختن حروف و الفاظ، به گونه‌ای که شنونده به روشنی آن‌ها را درک کند؛ ۲. درنگ و تأنی در قرائت، یعنی خواندن آیات بدون شتاب برای فراهم شدن فرصت تدبر؛ ۳. ادا کردن حروف از مخارج صحیح، به ویژه با رعایت احکام تجوید؛ ۴. رعایت احکام وقف و وصل، یعنی در جاهایی که ایستادن یا ادامه دادن لازم است، قواعد آن به درستی اجرا شود.

۲. انتقال دانش قرائت در میان تابعین و قراء

پس از صحابه، تابعین و قاریان بزرگ در کوفه، بصره، مکه، مدینه و شام به آموزش قرائت صحیح قرآن پرداختند. قُراء سبعة که در قرن دوم هجری می‌زیستند، مانند عاصم، حمزه، ابن عامر و نافع، شاگردانی برجسته تربیت کردند که قرائت و قواعد تجویدی را با دقت ثبت نمودند.

در اینجا لازم است به نکته‌ای مهم اشاره شود: جایگاه علم تجوید در نسبت با علم قرائات. یکی از مهم‌ترین شاخه‌های علوم قرآن که از همان آغاز نزول قرآن مورد توجه مسلمانان قرار گرفت، قرائت صحیح آیات الهی بود. این قرائت صحیح، هم از نظر معنایی و هم به دلیل حرمت و احترام به وحی، جایگاهی ویژه در میان امت اسلامی دارد. علم قرائات به بررسی گونه‌های مختلف قرائت قرآن که از قاریان معتبر نقل شده‌اند، می‌پردازد. این علم نه تنها تنوع در واژگان و حرکات را در بر می‌گیرد، بلکه روش‌های ادای حروف را نیز شامل می‌شود.

در کنار علم قرائات، علم تجوید به عنوان دانشی که قواعد تلفظ دقیق حروف و کلمات قرآن را تبیین می‌کند، شکل گرفت. اگرچه در ابتدا تجوید بخشی از علم قرائات محسوب می‌شد و از طریق تعلیمات شفاهی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به صحابه منتقل می‌گشت، اما به مرور زمان چنان اهمیت یافت که به صورت علمی مستقل درآمد.

به عبارتی، علم تجوید فرزند علم قرائات است؛ اما با استقلال ساختاری و آموزشی، به یکی از ارکان فهم و قرائت صحیح قرآن تبدیل شد. امروزه در مراکز آموزش علوم قرآنی، این دو علم به‌طور مجزا اما مرتبط تدریس می‌شوند: قرائات برای شناخت تنوع قرائت‌ها و تجوید برای اجرای درست هر یک از آنها.

عالمان اسلامی در دوران‌های اولیه، به‌منظور حفظ صحت قرائت قرآن و جلوگیری از بروز اشتباهات، به برخی قواعد و اصول تجوید اشاره می‌کردند. این مباحث عمدتاً در متون مربوط به قرائات قرآن و تفاسیر یافت می‌شد و بیشتر جنبه‌های عملی و تجربی داشت.

با گذشت زمان و تأسیس علم تجوید به عنوان یک رشته مستقل، عالمان توانستند قواعد و اصول این علم را به‌طور سیستماتیک تدوین کنند. این امر به‌ویژه در قرن چهارم هجری تحقق یافت؛ زمانی که کتب جامع در این حوزه نگاشته شد و قواعد تجوید به‌صورت منظم و قابل فهم برای عموم ارائه گردید.

بنابراین، می‌توان گفت که علم تجوید همواره در بستر علم قرائات و دیگر علوم اسلامی وجود داشته و به تدریج، با پیشرفت‌های علمی و فکری، به علمی مستقل بدل شد که امروزه نقش بسزایی در حفظ و ترویج قرآن کریم ایفا می‌کند.

برای نمونه، سیبویه به عنوان یکی از بزرگ‌ترین زبان‌شناسان و نحوی دانان عرب، در کتاب خود «الکتاب» تنها به قواعد نحوی و صرفی زبان عربی نپرداخت، بلکه مباحث آواشناسی را نیز مورد توجه قرار داد. این امر نشان می‌دهد که او در کنار مباحث ادبی، به جنبه‌های تجویدی نیز عنایت داشته است.

سیبویه با تحلیل دقیق اندام‌های گفتار و نحوه تولید حروف، ویژگی‌های صوتی زبان عربی را به خوبی توصیف کرد. این رویکرد او در واقع بیانگر فهم عمیق او از چگونگی تولید صداها و نقش آنها در ساختار زبان بود. رابینز در این باره تأکید می‌کند که سیبویه و هم‌عصران او توانستند به صورت نظام‌مندتر از زبان‌شناسان غربی در دوره‌های مشابه، به بررسی آواشناسی بپردازند (میرزایی، ۱۳۸۸: ۵۷). این موضوع نشان‌دهنده پیشرفت‌های علمی چشمگیر در دنیای اسلام در حوزه زبان‌شناسی و علوم مرتبط با آن است.

به طور کلی، دستاوردهای سیبویه و دیگر دانشمندان مسلمان در این زمینه، نه تنها بر زبان عربی اثرگذار بود، بلکه بر مطالعات زبان‌شناسی به طور کلی تأثیر گذاشته و پایه‌گذار بسیاری از مباحث آواشناسی و نحوی در آینده شدند.

طبق گفته حاجی خلیفه در «کشف الظنون»، باید گفت: «القصيدۃ الخاقانیة» اثر ابومزاحم موسی بن عبیدالله بن یحیی بن خاقان، مشهور به خاقانی (متوفای ۳۲۵ق)، اولین نوشته در علم تجوید به طور مستقل محسوب می‌شود (حاجی خلیفه، بی‌تا، ۱/ستون ۳۵۴؛ ۲/ستون ۱۳۳۷).

با ذکر این مطالب به این نتیجه می‌رسیم که علم تجوید، نزدیک به دو قرن پس از سایر علوم قرآنی به وجود آمد.^۱ این سخن بدان معناست که در دو قرن نخست اسلام، تجوید به عنوان دانشی مستقل در مطالعات و تحقیقات قرآنی مطرح نبوده و به صورت یک بخش مجزا شناخته نمی‌شده است.

۱. سایر علوم قرآنی و همچنین ادبیات عرب، نسبت به علم تجوید در سده اول و دوم هجری، ظهور و بروز کرده بودند.

این واقعیت نشان می‌دهد که در دو قرن اول، تمرکز اصلی علمای قرآنی بر علوم صرف و نحو، علم لغت و علم قرائات بود و بر اساس این علوم، به تحقیق در زبان قرآن و شیوه تلاوت صحیح آن می‌پرداختند. اما با پیشرفت تدریجی، علم تجوید نیز به عنوان یک حوزه مستقل شکل گرفت و با تأکید بر آواشناسی و تلفظ درست قرآن، جایگاه ویژه‌ای یافت.

در عین حال، پیدایش علم تجوید به عنوان دانشی مستقل، نباید باعث نادیده گرفتن تلاش‌های علمای علوم قرآنی در زمینه‌های مرتبط شود. علمای علم صرف و نحو، دانشمندان علم لغت و علمای قرائات، همگی در تدریس و تربیت شاگردان برای تلاوت صحیح قرآن نقش مهمی داشتند. این تلاش‌ها نشان می‌دهد که کوشش‌های علمای علوم قرآنی همواره در حفظ و ارتقاء زبان و تلاوت قرآن مؤثر بوده و نباید از نظر دور بماند.

۳. گسترش تجوید در فرهنگ اسلامی

با گسترش اسلام به سرزمین‌های مختلف و تأسیس مدارس و دانشگاه‌های اسلامی، علم تجوید به یکی از دروس اصلی آموزش قرآن تبدیل شد. در کشورهایی مانند مصر، مراکش و ایران، علم تجوید در مدارس دینی به عنوان یک دانش بنیادی آموزش داده می‌شود. این امر نشان می‌دهد که تجوید به جزء جدایی‌ناپذیر یادگیری قرآن تبدیل شده است.

سیر گسترش دانش تجوید در تلاوت قرآن کریم را می‌توان در دو محور «عملی» و «علمی» بررسی کرد:

محور عملی

از مباحث گذشته می‌توان نتیجه گرفت که در قرون ابتدایی، آموزش تجوید به صورت عملی صورت می‌گرفت و تصحیح قرائت قرآن در نزد پیامبر اسلام ﷺ از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بود. به حدی که نخستین فردی که به مدینه فرستاد، یک قاری قرآن بود. در برخی روایات آمده است که رسول اکرم ﷺ پیش از هجرت به مدینه و تشکیل حکومت اسلامی، افرادی مانند مصعب بن عمیر، ابن مسعود، عمار و بلال را برای تعلیم قرآن به مدینه اعزام کرد. این اقدام در پاسخ به درخواست گروهی از اهل مدینه بود که پیش از هجرت، به طور پنهانی با پیامبر بیعت کرده بودند و از او خواستند فردی را برای آموزش قرآن به آنجا بفرستد.

به عنوان مثال، بخاری در روایتی از ابی اسحاق به نقل از براء بن عازب - از اصحاب پیامبر اسلام ﷺ - می نویسد: «أَوَّلُ مَنْ قُدِّمَ عَلَيْنَا (يَعْنِي إِلَى الْمَدِينَةِ) مِنْ أَصْحَابِ النَّبِيِّ، مَضْعَبُ بَنِ عُمَيْرٍ وَابْنُ أُمِّ مَكْثُومٍ، فَجَعَلَا يَقْرَأَانَا الْقُرْآنَ، ثُمَّ جَاءَ عَمَّارٌ وَبِلَالٌ...» (زنجانی، بی تا، ۴۷).

در این روایت، از جمله نخستین مهاجرانی که به مدینه رسیدند، مصعب بن عمیر و عبدالله بن أم مکتوم یاد شده اند که به تعلیم قرآن به مردم مدینه پرداختند.

همچنین، در برخی روایات آمده است^۱ که پیامبر اسلام ﷺ ابتدا ده آیه از قرآن را به اصحاب خود می آموخت و تا زمانی که معارف و دستورات عملی آن آیات را فرا نمی گرفتند، آیات بیشتری به آنان آموزش نمی داد.

یکی از نتایج این شیوه این بود که آموزش قرآن فقط به تلاوت و حفظ محدود نمی شد، بلکه اجرای معارف عملی قرآن - شامل اخلاق، احکام و راهنمایی های کاربردی در زندگی - نیز مورد توجه قرار می گرفت. به این ترتیب، آموزش قرآن ابزاری برای ارتقای اخلاق و رفتار فردی و اجتماعی مسلمانان بود.

با توجه به این مطالب، می توان دریافت که مسلمانان، به ویژه خود پیامبر اسلام ﷺ، اهمیت بسیاری برای درست خوانی قرآن قائل بودند و به طور طبیعی، قواعد علم تجوید را در قرائت خود رعایت می کردند.

محور علمی آموزش تجوید و آغاز تدوین علم تجوید توسط علمای اسلام

تا پیش از قرن چهارم هجری، علم تجوید بیشتر به صورت سماعی و شفاهی از استاد به شاگرد منتقل می شد. قاریان بزرگ قرآن احکام تلاوت و تلفظ دقیق حروف را از طریق شنیدن و تمرین فرا می گرفتند و به دیگران منتقل می کردند. اما با گسترش اسلام، تنوع زبانی مسلمانان و نیاز به تثبیت قواعد تجوید به صورت مکتوب، زمینه برای تدوین و تألیف متون علمی در این حوزه فراهم شد.

۱. در روایتی از ابی بن کعب، ابن مسعود و عثمان نقل شده است که رسول خدا ده آیه از قرآن را بر آنان می خواند و تا زمانی که معارف عملی این آیات را به خوبی فرا نمی گرفتند، ده آیه بعدی را به ایشان تعلیم نمی داد. این روایت نشان می دهد که پیامبر اسلام ﷺ تعلیم قرآن و عمل به آن را توأمان مد نظر داشتند (قرطبی، ۱۳۶۴: ج ۱، ص ۳۹). همچنین ابو عبد الرحمن سلمی از قول صحابه می گوید: پیامبر اسلام قرآن را ده آیه ده آیه به ایشان آموزش می داد و تا زمانی که به درک علمی و عملی آن دست نمی یافتند، ده آیه بعدی را از ایشان نمی پذیرفتند (همان).

با مراجعه به کتاب «الفهرست» ابن ندیم (م. ۳۸۵ ق) درمی‌یابیم که در قرون ابتدایی، کتابی با عنوان «تجوید» یا در موضوع تجوید وجود نداشته است. ابن ندیم در قرن سوم هجری در بخش اول کتاب خود، از صدها تألیف در علوم قرآنی یاد کرده، اما اشاره‌ای به تألیف مستقلی در علم تجوید نکرده است. این نکته نشان می‌دهد که دانش تجوید به عنوان یک علم مستقل، در قرن چهارم هجری نخستین گام‌های خود را برداشته و به همین دلیل در فهرست ابن ندیم، کتابی در این زمینه به چشم نمی‌خورد. به همین دلیل می‌توان گفت که قرن چهارم هجری از متون تجویدی مستقل خالی بوده است.

ابوالحسن علی بن جعفر سعیدی، از جمله علمای بزرگ تجوید در سده چهارم هجری قمری به‌شمار می‌آید. وی پس از ابن مجاهد، دومین فردی است که از واژه «تجوید» استفاده کرده است. او در کتاب «التنبیه علی اللحن الجلیّ و اللحن الخفی» از این واژه استفاده کرده، که خود نشان‌دهنده اهمیت و رونق این علم در آن دوران است. او در ابتدای کتابش توضیح می‌دهد که این کتاب را بنا به درخواست شخصی که از او خواسته بود کتابی در موضوع تجوید بنویسد، تألیف کرده است.^۱

با این حال، نخستین اثر مکتوب در این علم به ابو مزاحم موسی بن عبیدالله بن یحیی بن خاقان خاقانی (متوفای ۳۲۵ هجری قمری) نسبت داده می‌شود. وی با سرودن قصیده‌ای در «حسن أداء» نخستین تلاش مکتوب در قالب نظم برای بیان قواعد علم تجوید را به انجام رساند. این قصیده که شامل پنجاه و یک بیت است، بسیاری از مباحث ابتدایی علم تجوید، مانند مخارج حروف، صفات و آداب تلاوت را به شیوه‌ای شیوا و شاعرانه بیان کرده است.

در مورد خاقانی، ابن جزری گفته است: «تا آن‌جا که می‌دانم، او نخستین کسی است که در تجوید کتاب نوشته و قصیده «راییه» او مشهور بوده، و «حافظ أبو عمرو» آن را شرح کرده است.» (جزری، ۱۴۲۹: ۲/۲۳۱).

تدوین این کتاب، آغازی بود برای تألیف منابع علمی معتبر بعدی، همچون «التمهید»، «النشر فی القراءات العشر» و «الدرر اللوامع»، که در بستری از این آغاز علمی شکل گرفتند.

۱. او در آغاز کتاب خود، التنبیه علی اللحن الجلیّ و اللحن الخفی، چنین می‌نویسد: «... از من خواسته بودی که برای بخشی از قواعد تجوید لفظ قرآن را تألیف کنم» و همچنین می‌گوید: «قاری قرآن موظف است که حرف "ضاد" را در کلمه "الضالین" و مانند آن به درستی تلفظ کند» (ابوالحسن علی بن جعفر سعیدی، التنبیه، برگ‌های ۴۵ و ۴۷).

د. گسترش دانش تجوید بعد از قرن چهارم

همین که وارد قرن پنجم هجری می‌شویم، می‌بینیم که کتاب‌های تجویدی در این دوره یکی پس از دیگری پدید آمدند. اهمیت و نقش پررنگ توسعه علم تجوید در این قرن باعث شد که این دوره در تاریخ علمی اسلام، به‌عنوان یک نقطه عطف مهم در علم تجوید شناخته شود. این رونق علمی، زمینه را برای شکل‌گیری و گسترش علوم قرآنی، از جمله علم تجوید، فراهم کرد.

اطلاعاتی که از کتاب «الرعاية» اثر مکی بن ابی‌طالب قیسی و کتاب «التحذید» اثر ابوعمرو عثمان بن سعید دانی در دسترس است، نشان از جایگاه این دو اثر به‌عنوان منابع مهم در تاریخ علم تجوید دارد. این کتاب‌ها به‌عنوان منابع ارزشمند و قابل‌بررسی در تاریخ تجوید و تلاوت صحیح قرآن به‌شمار می‌آیند. در مقدمه کتاب «الرعاية» نیز آمده است که تاریخ حقیقی ظهور تألیفات تجویدی، به قرن پنجم هجری بازمی‌گردد.

اوج شکوفایی علم تجوید را باید در قرن هشتم هجری جست‌وجو کرد؛ زمانی که این علم به کمال خود رسید. ابن الجزری با تألیف اثری همچون «طیبة النشر فی القراءات العشر»، «المقدمة الجزریة» در علم تجوید و «غایة النهایة فی طبقات القراء» (درآمدی بر علم تجوید)، قواعد علم تجوید را نه‌تنها مدون ساخت، بلکه آن را به‌صورت آموزشی و معیارمند درآورد.

با بررسی کتب تاریخی در زمینه علم تجوید، می‌توان سیر گسترش تاریخی این دانش را در کشورهای اسلامی به‌شکل زیر خلاصه و منظم ترسیم کرد (قدّوری، ۱۳۸۸):

قرن اول و دوم هجری: علم تجوید به‌صورت غیررسمی میان علما و مردم رعایت می‌شد و کتاب خاصی در این زمینه تألیف نشده و آثار مکتوبی در دسترس نیست.

قرن سوم هجری: تنها یک نسخه خطی از این دوره باقی مانده است. در این قرن، حدود ۳۰ عنوان کتاب درباره قرائات و ۱۲ عنوان کتاب درباره وقف و ابتدا وجود دارد.

قرن چهارم هجری: هفت عنوان کتاب در زمینه تجوید شناخته شده است که برخی از آن‌ها با علم قرائات مشترک هستند. از جمله مهم‌ترین این آثار، کتاب «الرعاية لتجوید القراءه و تحقیق لفظ التلاوة بعلم مراتب الحروف و مخارجها و صفاتها و ألقابها و تفسیر معانیها و تعلیلها و بیان الحركات التي تلزمها» اثر مکی بن حموش (متوفای ۴۳۷ ق) است که یکی از قدیمی‌ترین و بالارزش‌ترین منابع علم تجوید به‌شمار می‌رود.

قرن پنجم هجری: سه کتاب تجویدی در این دوره تألیف شده است. از جمله کتاب «الدرر الموصوف فی وصف مخارج الحروف» نوشته فخرالدین ابی المعالی محمد بن ابی الفرج بن معالی بن برکه الموصلی (۵۳۹-۶۲۱ ق)، که بعدها به «البغدادی» شهرت یافت.

قرن ششم هجری: چهار نسخه خطی از آثار تجویدی این قرن موجود است. از مهم‌ترین علمای این دوره، علی بن یعقوب بن شجاع موصلی شافعی، معروف به عمادالدین و ابن ابی زهران است که کتاب «التجريد في التجويد» را نگاشته است. تاریخ وفات وی سال ۶۹۰ هجری قمری ثبت شده است.

قرن هفتم هجری: شش عنوان کتاب تجویدی در این قرن ذکر شده است. از جمله آثار ابو عبدالله محمد بن بضجان الدمشقی (متوفای ۷۴۳ ق) که کتابی با عنوان «التذكرة والتبصرة لمن نسی تفخيم الألف أو أنكره» نوشته است. این اطلاعات در کتاب‌های ابن جزری آمده است.

قرن هشتم هجری: هفت اثر تجویدی از این دوره شناخته شده است. از جمله «التسديد في علم التجويد» اثر ابوبکر عبدالله بن أید غدی بن عبدالله، مشهور به ابن الجندی که جعفر بن ابراهیم سنهوری در کتاب «الجامع المفيد في صناعة التجويد» به آن اشاره کرده است.

قرن نهم هجری: ده عنوان کتاب تجویدی مربوط به این قرن باقی مانده که دو عنوان از آن‌ها منتشر شده است. از جمله کتاب «الدر اليتيم في علم التجويد» نوشته تقی الدین محمد بن پیرعلی البرکوی (۹۲۹-۹۸۱ ق)، فقیه و دانشمند عثمانی این دوره است.

قرن دهم هجری: این قرن نیز مانند قرن نهم دارای ده اثر در زمینه تجوید است. از جمله آثار مهم این دوره، کتاب «تحفة الطالبين في تجويد كتاب رب العالمين» نوشته منصور بن عیسی انصاری مصری (متوفای ۱۰۸۴ هـ) می‌باشد. همچنین ایشان کتاب «الدرة المنظمة البهية في حل ألفاظ المقدمة الجزرية» را در شرح مقدمه جزریه، در حدود ۳۲۰ صفحه، تألیف کرده است.

قرن یازدهم هجری: هفت نسخه خطی از این قرن به جای مانده که شش نسخه دارای نام نویسنده و یک نسخه بدون نام است. یکی از این نسخه‌ها منتشر شده است. از آثار این دوره می‌توان به کتاب «کفاية المستفيد في علم التجويد» نوشته عبدالغنی بن اسماعیل بن عبدالغنی النابلسی (قرن ۱۱ هـ) اشاره کرد.

قرن دوازدهم هجری: یازده اثر در زمینه علم تجوید از این قرن باقی مانده است.

قرن سیزدهم هجری: یازده کتاب تجویدی از این دوره به یادگار مانده است. از جمله کتاب «خلاصة العجالة فی بیان مراد الرسالة» که حسین بن اسماعیل بن عبدالله الدرکزلی الموصلی (متوفای ۱۳۲۷ هـ) آن را در شرح علم تجوید نگاشته است. الدرکزلی در مقدمه کتاب اشاره می‌کند که این اثر شرحی است بر خلاصه کتاب «العجالة».

قرن حاضر: علم تجوید همچنان یکی از علوم ارزشمند و ضروری در جامعه اسلامی به شمار می‌رود. با توجه به تحولات فرهنگی و اجتماعی، تاکنون بیش از پنجاه و پنج عنوان کتاب در زمینه تجوید تألیف و منتشر شده است که نشان‌دهنده اهمیت و جایگاه ویژه این علم در آموزش و یادگیری قرآن کریم است.

علم تجوید، به عنوان علمی بنیادین در قرائت قرآن، همواره مورد توجه علمای بزرگ اسلامی بوده است. این علم با هدف حفظ صحت و دقت در قرائت آیات قرآن توسعه یافته و به نسل‌های بعد منتقل شده است.

بدین ترتیب، تجوید نه تنها یک علم تاریخی و کهن است، بلکه در عصر حاضر نیز به عنوان علمی زنده و پویا در خدمت ترویج معارف قرآن کریم قرار دارد و به رشد فرهنگی جامعه اسلامی کمک می‌کند.

این روند تاریخی، گواه تلاش‌های مستمر علمای مسلمان در حفظ و گسترش علم تجوید و تأثیر آن بر قرائت قرآن است. هر قرن با آثار و دستاوردهای خود، بر غنای علمی این حوزه افزوده است.

نکاتی درباره قوانین تجوید و عدم ذکر برخی از آن‌ها در کتاب‌های کهن:

۱. علم تجوید به تدریج شکل گرفته و توسعه یافته است. در دوران‌های اولیه اسلام، بیشتر تمرکز بر حفظ و قرائت صحیح قرآن بود و قواعد تجوید به صورت شفاهی منتقل می‌شد. با گذشت زمان، نیاز به تدوین و ثبت این قواعد احساس شد.

۲. برخی کتاب‌های قدیمی‌تر تنها به اصول کلی و بنیادی تجوید اشاره کرده‌اند و ممکن است جزئیات و قوانین دقیق‌تر امروزی در آن‌ها موجود نباشد. این امر به دلیل نبود استانداردهای واحد در آن زمان بوده است.

۳. با پیشرفت علم قرائت قرآن، محققان و علمای اسلامی قواعد دقیق‌تر و کامل‌تری را تدوین کردند و کتاب‌های جامع‌تر و غنی‌تری منتشر شد.

۴. همچنین ممکن است برخی علمای قدیم بر اساس روش‌ها و قرائت‌های خاص خود، برخی قواعد را بیشتر یا کمتر مورد توجه قرار داده باشند که این موضوع به تفاوت‌هایی در ذکر قوانین تجوید در کتاب‌های کهن منجر شده است.

در کل، علم تجوید علمی پویا و در حال تحول است که با گذشت زمان و نیاز جامعه مسلمانان، قواعد و اصول آن نیز توسعه یافته است.

نتیجه‌گیری

نخستین مرحله در شکل‌گیری علم تجوید، دوره سماعی و شفاهی بود که با نزول قرآن کریم آغاز شد. در این دوران، قواعد تجوید نه به صورت مدون و مکتوب، بلکه به شیوه سنت شنیداری و آموزشی، میان استاد و شاگرد انتقال می‌یافت. پیامبر گرامی اسلام، حضرت محمد ﷺ، نخستین معلم و قاری قرآن بود و آیات الهی را با لحن و ادای صحیح به صحابه تعلیم می‌داد. در حدیثی از ایشان آمده است: «اَقْرَؤُوا كَمَا عَلَّمْتُكُمْ» (بخوانید همان‌گونه که به شما آموخته شده است) (طبری، ۱۳۳۹: ۲۱/۱)

با گذشت زمان و گسترش اسلام در سرزمین‌های عجم‌زبان، علما دریافتند که برای حفظ صحیح تلفظ و ادای حروف قرآن، نیاز است تا قواعد علمی و دقیقی تدوین شود. اما در این دوره، علم تجوید هنوز به عنوان دانشی مستقل شناخته نمی‌شد. مطالب مرتبط با مخارج حروف، صفات، احکام ادغام و... به صورت پراکنده در کتب صرف و نحو، لغت و قرائات مطرح می‌شد.

به عبارتی، علم تجوید در این مرحله، همچنان در دل علوم زبان‌شناسی و قرائات رشد می‌کرد و پایه‌های شکل‌گیری خود را بنا می‌نهاد.

سرانجام در قرن چهارم هجری، علم تجوید به عنوان دانشی مستقل و مدون مطرح شد. در این قرن، مباحث تجوید که تا پیش از آن در ضمن قرائت‌ها و قواعد زبانی نهفته بود، به طور رسمی هویت علمی مستقل یافت.

این تحول در شرایطی اتفاق افتاد که علوم اسلامی در این دوره به اوج نظم و بلوغ علمی رسیده بودند. بدین ترتیب، علم تجوید جایگاهی مستقل در کنار سایر علوم قرآنی یافت و به عنوان دانشی بنیادین در تلاوت صحیح قرآن کریم به طور رسمی شناخته شد.

فهرست مطالب

- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دار صادر، ۱۴۱۴ق.
- ابن جزری، حافظ ابی الخیر محمد بن محمد الدمشقی، النشر فی القراءات العشر، بیروت: دارالکتاب العلمیه، ۲۰۱۶م.
- ابن حجر عسقلانی، شهاب الدین ابوالفضل احمد بن علی کنانی، تهذیب التهذیب، بیروت: دار صادر، ۱۳۲۵ق.
- ابن درید، محمد بن حسین، جمهره اللغة، بیروت: دار العلم للملایین، ۱۹۸۷م.
- ابن غازی، منصور بن عیسی، الدرة المنظمة البهية فی حل الفاظ المقدمة الجزرية، مكتبة الإيمان: ۲۰۰۷م.
- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، قم: نشر ادب حوزة، ۱۴۰۵ق.
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق، الفهرست، مصر: المطبعة الرحمانية، ۱۳۴۸ق.
- ابوعبدالله زنجانی، تاریخ جامع قرآن کریم، قاهره: انتشارات دانشگاه الازهر مصر، بی تا.
- اسماعیل بن حماد جوهری فارابی، الصحاح (تاج اللغة و صحاح العربیه)، بیروت: دار العلم للملایین، چاپ سوم، ۱۴۰۴ق یا ۱۹۸۴م.
- اصفهانی، راغب، المفردات فی غریب القرآن، دفتر نشر کتاب: چاپ دوم، ۱۴۰۴ق.
- جزری، شمس الدین ابوالخیر محمد بن محمد بن محمد بن یوسف، غایة النهاية فی طبقات القراء، مصر: دار الصحابة للتراث، ۱۴۲۹ق یا ۲۰۰۹م.
- حاجی خلیفه، مصطفی عبدالله، کشف الظنون عن أسامي الكتب و الفنون، بیروت: دار إحياء التراث العربی، بی تا.
- الزبیدی، المرتضی، تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت: دار الفكر، چاپ اول، ۲۰۰۵م.
- السنهوي، جعفر بن ابراهيم، الجامع المفيد في صناعة التجويد، دار ابن حزم: ۲۰۱۰م / ۱۴۳۱ق.
- صبره، علی بن احمد، العقد الفريد في فن التجويد، قاهره: المكتبة الازهرية للتراث، ۱۳۶۷ق / ۱۹۴۸م.
- طبری، محمد بن جریر، تفسیر طبری یا جامع البیان عن تاویل القرآن، تهران: چاپخانه دولتی ایران، ۱۳۳۹ش.

عبد الرحمن بن اسماعیل بن ابراهیم، ابراز المعانی من حرز الامانی القراءات السبع، بیروت: دارالکتب العلمیة، بی تا.

علی بن لالی بالی، العقد المنظوم في ذکر أفاضل الروم، تهران: مجلس شورای اسلامی، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد، ۱۳۸۹ ش.

غانم قدوری، حمد، ابحاث في علم التجويد، عمان: دار عمار، ۱۴۲۲ ق.

فیومی، احمد بن محمد، المصباح المنیر في غریب الشرح الكبير للرافعی، چاپ طاهر احمد زاوی: ۱۳۹۹ ش.

قدوری حمد، غانم؛ علینقیان، حسین، مقاله پیدایش علم تجوید و کتابشناسی آن، ۱۳۸۸ ش.

قرطبی، محمد بن احمد، تفسیر قرطبی، تهران: ناصر خسرو، ۱۳۶۴ ش.

مستکاوی، محمود بن عمر، شرح المقدمة الجزرية، عربستان: أضواء السلف، مجلد ۱: ۲۰۰۸ م / ۱۴۲۹ ق.

الملا علی القاری، أبو الحسن نورالدین علی بن (سلطان محمد) الملا الهروی القاری، المنح الفكرية في شرح المقدمة الجزرية، دار الوثائق: ۲۰۱۲ م / ۱۴۳۳ ق.

میرزایی، امین، الزمن الجمیل، اصفهان: مهر قائم، ۱۳۸۸ ش.

Bibliography

- The Noble Qur'ān (Qur'ān al-Karīm).
- Abū 'Abdullah al-Zanjānī, Tārīkh Jāmi' Qur'ān Karīm (A Comprehensive History of the Noble Qur'ān), Cairo: Azhar University Press, n.d.
- al-Mallā 'Alī al-Qārī al-Harawī, Abū al-Ḥasan Nūr al-Dīn 'Alī bin (Sultān Muḥammad), al-Manāḥ al-Fikrīyah fī Sharḥ al-Muqaddimah al-Jazarīyah (Intellectual Gifts in the Explanation of the Jazarīyah Introduction), Dār al-Ghawthānī, 2012 CE (1433 AH).
- al-Sanhūrī, Ja'far bin Ibrāhīm, al-Jāmi' al-Mufīd fī Ṣinā'at al-Tajwīd (The Useful Compendium on the Art of Tajwīd), Dār Ibn Ḥazm, 1431 AH / 2010 CE.
- al-Zubaydī, al-Murtaḍā, Tāj al-'Arūs min Jawāhir al-Qāmūs (The Bride's Crown from the Jewels of the Lexicon), Beirut: Dār al-Fikr, 1st ed., 2005 CE.
- Fayyūmī, Aḥmad bin Muḥammad, al-Miṣbāḥ al-Munīr fī Gharīb al-Sharḥ al-Kabīr li-l-Rāfi'ī (The Illuminating Lamp – on Rare Terms in al-Rāfi'ī's Great Commentary), ed. Ṭāhir Aḥmad Zāwī, 1399 SH (2020 CE).
- Gāyat al-Nihāyah fī Ṭabaqāt al-Qurrā' by Ibn al-Jazarī (same as entry 1 but alternate print), Egypt: Dār al-Saḥābah for Heritage, 1429 AH / 2009 CE.
- Ghanim Qaddūrī, Ḥamd, Abḥāth fī 'Ilm al-Tajwīd (Research in the Science of Tajwīd), Amman: Dār 'Ammār, 1422 AH / 2002 CE.
- Ḥājī Khalifah, Muṣṭafā 'Abdullah, Kashf al-Zunūn 'an Asāmī al-Kutub wa al-Funūn (Unveiling Suspicions Concerning Book and Knowledge Titles), Beirut: Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī, n.d.
- Ibn 'Abd al-Raḥmān bin Ismā'īl bin Ibrāhīm, Abrāz al-Ma'ānī min Ḥirz al-Amānī al-Qirā'āt al-Sab' (The Clear Meanings from the Shield of Aspirations: The Seven Recitations), Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, n.d.
- Ibn al-Jazarī, Shams al-Dīn Abū al-Khayr Muḥammad bin Muḥammad bin Yūsuf al-Dimashqī, al-Nashr fī al-Qirā'āt al-'Ashr (Publication on the Ten Qur'ānic Readings), Beirut: Dār al-Kitāb al-'Ilmiyyah, 2016 CE.

- Ibn Durayd, Muḥammad bin Ḥusayn, Jamharat al-Lughah (Compendium of Language), Beirut: Dār al-‘Ilm li-l-Malāyīn, 1987 CE.
- Ibn Ghāzī, Manṣūr bin ‘Isā, al-Durra al-Munḍamah al-Bahīyah fī Ḥall Alfāz al-Muqaddimah al-Jazarīyah (The Magnificent Organized Pearl in Explaining the Terms of the Jazarīyah Introduction), Maktabat al-Imān, 2007 CE.
- Ibn Ḥajar al-‘Asqalānī, Shihāb al-Dīn Abū al-Faḍl Aḥmad bin ‘Alī al-Kinānī, Tahdhīb al-Tahdhīb (Refinement of the Refinement), Beirut: Dār Ṣādir, 1325 AH (1907 CE).
- Ibn Manẓūr, Muḥammad bin Makram, Lisān al-‘Arab (The Tongue of the Arabs), Qom: Nashr Adab Ḥawzah, 1405 AH (1985 CE).
- Ibn Manẓūr, Muḥammad bin Makram, Lisān al-‘Arab, Beirut: Dār Ṣādir, 1414 AH (1993 CE).
- Ibn Nadīm, Muḥammad bin Ishāq, al-Fihrist (The Catalogue), Egypt: al-Maṭba‘ah al-Raḥmāniyyah, 1348 AH (1930 CE).
- Ismā‘īl bin Ḥammād al-Jūharī al-Fārābī, al-Ṣiḥāḥ: Tāj al-Lughah wa Ṣiḥāḥ al-‘Arabīyah (The Authentic: Crown of Language and Arabic Correctness), Beirut: Dār al-‘Ilm li-l-Malāyīn, 3rd ed., 1404 AH (1984 CE).
- Mirzā’ī, Amīn, al-Zaman al-Jamīl (The Beautiful Time), Isfahan: Mehr-e Qā’em, 1388 SH (2009 CE).
- Mustakawī, Maḥmūd bin ‘Umar, Sharḥ al-Muqaddimah al-Jazarīyah (Commentary on the Jazarīyah Introduction), Saudi Arabia: Aḍwā’ al-Salaf, vol. 1, 2008 CE (1429 AH).
- Qaddūrī Hamd; ‘Alīnqiyyān, Ḥusayn, “Maqālāt: Pīdayish ‘Ilm al-Tajwīd wa Kitābishnāsi-i Ān” (The Emergence of Tajwīd Science and Its Bibliography), published 1388 SH (2009 CE).
- Qurṭubī, Muḥammad bin Aḥmad, Tafsīr al-Qurṭubī (Exegesis of Qurṭubī), Tehran: Nāsher Khosrow, 1364 SH (1985 CE).
- Rāghib al-Isfahānī, Muḥammad, al-Mufradāt fī Gharīb al-Qur’ān (Vocabulary of the Rare Qur’ānic Words), 2nd ed., Dāftār Nashr al-Kitāb, 1404 AH (1984 CE).

- Ṣabbara, ‘Alī bin Aḥmad, al-‘Aqd al-Farīd fī Fan al-Tajwīd (The Unique Necklace in the Art of Tajwīd), Cairo: al-Makṭabah al-Azharīyah li-l-Turāth, 1367 AH (1948 CE).
- Ṭabarī, Muḥammad bin Jarīr, Tafsīr al-Ṭabarī (Jāmi‘ al-Bayān ‘an Ta’wīl āy al-Qur’ān) (Comprehensive Exegesis of the Qur’ān), Tehran: State Press, 1339 SH (1960 CE).